

De tuin- en landschapsarchitect Carl Eduard Adolf Petzold (1815-1891) en zijn werken in Nederland

C.S. Oldenburger-Ebbers*

Eduard Petzold werd 14 januari 1815 geboren in Königswalde als zoon van de predikant C.F.C. Petzold en C.F.A. Roeser. Het gezin verhuisde in 1826 naar Muskau (Silezië). Nadat Eduard zijn schooljaren had doorgebracht in Halle, kwam hij op zestienjarige leeftijd in 1831 als tuinknecht in dienst bij L.H.H. (Hermann) Fürst von Pückler-Muskau. Deze was een begaafd landschapsarchitect die in de traditie van Humphrey Repton vanaf 1815 aan zijn levenswerk werkte, nl. de aanleg van Park Muskau. Hij beschikte over een grote kennis van de natuurlijke gesteldheid van het terrein en wist daaruit voordeel te trekken. (Lees hierover: "*Andeutungen über Landschaftsgärtnerei verbunden mit der Beschreibung ihrer praktischen Anwendung in Muskau*", door Fürst von Pückler-Muskau. Stuttgart, 1834 en reprint 1977). Het Park Muskau werd dankzij de talenten van Fürst Pückler één der belangrijkste landschapsparken in Duitsland.

Naast het praktische tuinwerk leerde Petzold in zijn eerste jaren op Muskau ook ontwerpen en tekenen, landmeten, waterpassen en het opstellen van bestekken en begrotingen. In 1834 werd hij bevorderd tot de rang van "Gehilfe".

Toen het in 1843 duidelijk werd dat Fürst Pückler genoodzaakt zou worden zijn bezittingen te Muskau om financiële redenen te gaan verkopen, zocht Petzold een andere baan. In 1844 werd hij op Slot Ettersburg bij Weimar "groszherzoglichen Hofgärtner". Naast zijn leiding over de praktische werkzaamheden daar, begon hij in deze jaren ook zijn theorieën over tuinkunst te ontwikkelen, die voor het eerst gepubliceerd werden in 1849, onder de titel "*Beiträge zur Landschafts-Gärtnerei*".

Hierin zijn zijn beschouwingen te vinden over de functie van planten, bomen en heesters in het landschap, over het park bij Slot Ettersburg en over de beplanting van wegen en velden. In 1846 kwam Park Muskau door verkoop in handen van Prins Frederik der Nederlanden, tweede zoon van Koning Willem I en broer van Koning Willem II, sinds 1825 gehuwd met Louise Prinses van Pruisen.

Toen in 1852 de Garten-Inspector van Muskau overleed, was het de vurige wens zowel van Fürst Pückler als van Petzolds vader Eduard weer in hun nabijheid in Muskau te krijgen. Fürst Pückler beschouwde Petzold als zijn alter ego en hij overtuigde Prins Frederik ervan dat Petzold de beste was om zijn levenswerk te begeleiden en te voltooien. Zo werd Petzold bij Prins Frederik aangenomen als opvolger van de Garten-Inspector Rehder. Maar bij toezicht in de tuinen van Muskau bleef het niet.

In 1854 werd Petzold naar Wassenaar geroepen om de landgoederen van Prins Frederik aldaar te reorganiseren. Het betrof hier Huis De Paauw, Backershagen, Groot Hasenbroek en de daar tegenoverliggende plaatsen Raaphorst, Ter Horst en Eikenhorst.

Er breekt nu een zeer drukke tijd voor Petzold aan. In 1853 schrijft hij zijn tweede beschouwing onder de hoofdtitel *Beiträge zur Landschafts-Gärtnerei*, subtitel „*Zur Farbenlehre der Landschaft*” en in 1856 verschijnt zijn publicatie "*Der Park von Muskau*", waarin onder andere de natuurlijke gesteldheid van het terrein, het ontwerp, de praktische uitvoering ervan en het onderhoud van het park ter sprake komen.

In 1858 wordt aan de zuidzijde van Park Muskau door Petzold een enorm arboretum met boomkwekerij ontworpen en ingericht. De uitvoering stond onder leiding van G. Kirchner, met wie Petzold in 1864 de lijvige wetenschappelijke catalogus van dit arboretum samenstelde onder de titel "*Arboretum Muscaviense*". Naast alle werkzaamheden in Muskau en Wassenaar, publiceert Petzold in 1862 het bekende handboek "*Die Landschafts-Gärtnerei: ein Handbuch für Gärtner, Architekten, Gutsbesitzer und Freunde der Gartenkunst. mit Zugrundelegung Repton'scher Principien*" (tweede vermeerdeerde druk 1888).

Na de dood van Prins Frederik in 1881 hield het dienstverband van Petzold op. In 1882 verhuisde hij naar Blasewitz bij Dresden. Daar schreef hij zijn levensgeschiedenis "*Erinnerungen aus meinen Leben*", Leipzig, 1890. In dit boek zijn eerst de aantekeningen verwerkt die vader Carl over het leven van zijn familie optekende, gevolgd door Petzold's eigen aantekeningen en ervaringen.

Werkwijze

De tuinarchitect L.A. Springer werkte op de buitenplaatsen Elswout (Overveen) en Clingendaal ('s-Gravenhage) samen met Petzold. Hij kreeg daar de uitvoering van Petzold's plannen. Hoewel de uitvoering in beide gevallen vrij snel na de aanvang werd gestaakt, kan Springer toch oordelen over Petzold's manier van werken en zijn bedoelingen.

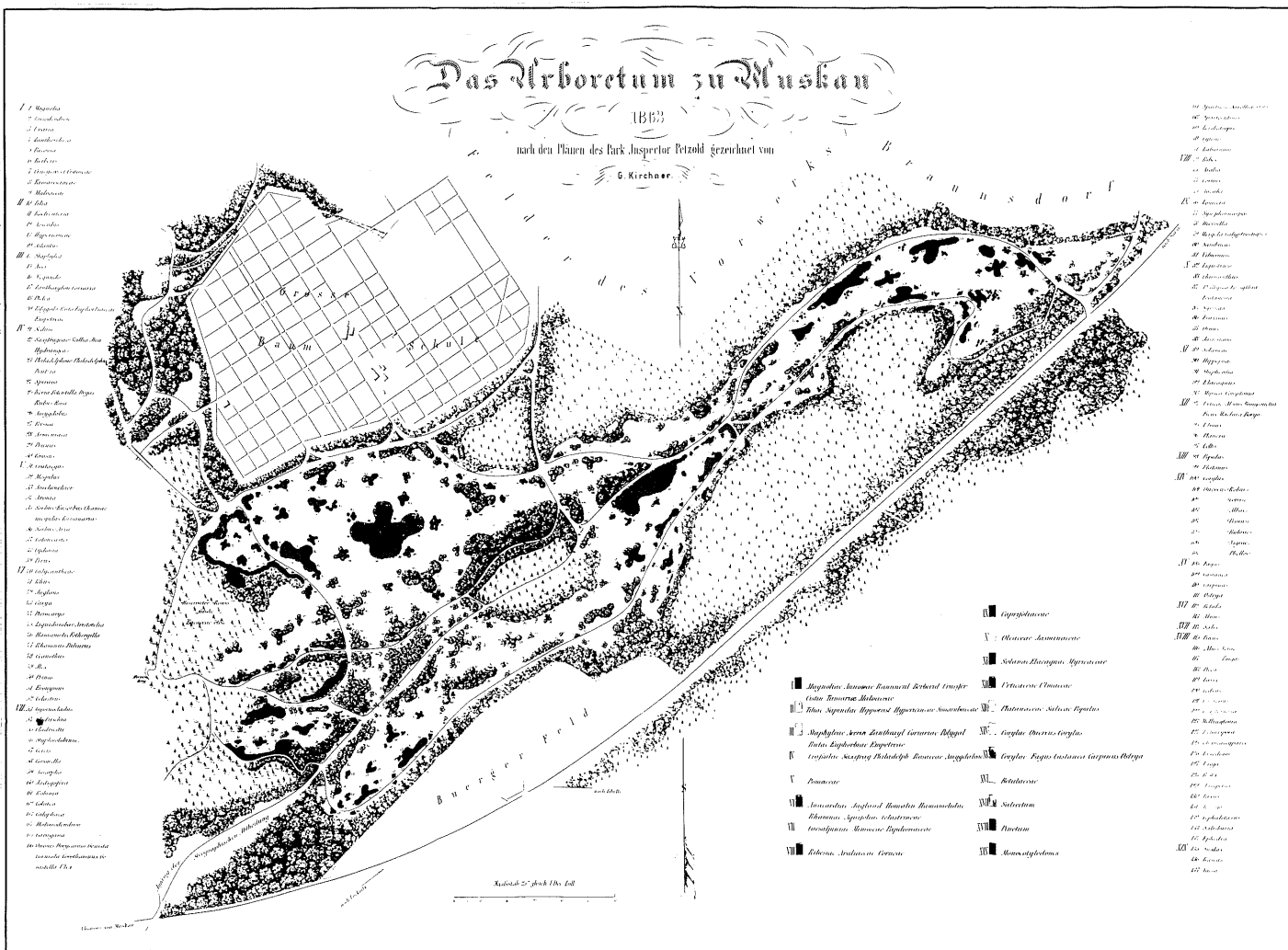
Volgens Springer plantte Petzold dicht opeen, om de blijvende bomen te steunen en na enige tijd liet hij het overtollige hout weggakken. Deze werkwijze is echter door de verschillende eigenaars vaak niet begrepen. Als Petzold niet meer geregeld langs kwam om zijn adviezen te geven, vergat men het overtollige hout te kappen, zodat mooie boomgroepen verloren gingen. Petzold zegt zelf over zijn werkzaamheden op Twickel (Delden), dat eerder door J.D. Zocher jr. aangelegd scheen te zijn, dat hij (Petzold) daar veel heeft moeten kappen, dat na Zochers tijd geplant was of dat men vergeten had weg te kappen. Petzold's algemene uitgangspunt was zoveel mogelijk de natuurlijke gegevens van het terrein te gebruiken en de natuur zelf na te volgen. Hoewel het niet zijn gewoonte was, maar

A handwritten signature in cursive script, reading "E. Petzold".

Portret Carl Eduard Adolf Petzold (1815-1891).
Bibliotheek Landbouwhogeschool.

* Conservator Bibliotheek
Landbouwhogeschool Wageningen.

Ontwerp Arboretum Muskau/C.E.A. Petzold. 1863. Bibliotheek Landbouwhogeschool.

waarschijnlijk eerder de wens van de eigenaren, ontwierp hij binnen een landschappelijke aanleg soms, meestal in de nabijheid van het huis, een rosarium en mozaïek- of bloembedden. Het gebruik van bloem- en bladplanten, toegepast in regelmatig gevormde bedden, paste Petzold toe in navolging van Repton en Fürst Pückler-Muskau.

Petzold's werken in Nederland

Landgoederen van Prins Frederik te Wassenaar

Vanaf 1837 verwierf Prins Frederik enkele landgoederen te Wassenaar, namelijk De Paauw, Groot Hasenbroek en Backershagen en het daar tegenoverliggende jachtgebied Raaphorst, Ter Horst en Eikenhorst. Prins Frederik liet het huis De Paauw, dat omstreeks 1800 was gebouwd voor A.P. Twent, in 1840 verbouwen door J.D. Zocher jr. Wat Zocher in die jaren aan het park heeft gedaan is ons onbekend. A.P. Twent was vóór Prins Frederik eveneens eigenaar van Raaphorst. (Lees hierover: "Proeve of eenige aantekeningen wgens het planten op duinen van

Raaphorst", door A.P. Twent, 1800). Na Zocher's verbouwing aan De Paauw liet Prins Frederik in 1853 de bekende Duitse architect H.H.A. Wentzel naar Nederland komen, om nogmaals verbouwingen aan zijn huis te laten verrichten. Uit deze tijd stammen de aangebouwde vleugels, de colonnade en de grote zaal met vestibule. Ook hield Wentzel zich bezig met de tuin ten zuiden van het huis, de zogenaamde prinsesstuint, waarin de vrouw van Prins Frederik, Louise, Prinses van Pruisen en later zijn dochter Prinses Marie waarschijnlijk gaarne vertoefden. Het betreft hier een regelmatig gevormde vierkante bloementuin, waaromheen een wandelgang onder een pergola liep, met vier rustpunten, twee paviljoens en twee stibadia (= zitbanken) in neo-pompejaanse stijl. Eén paviljoen met kariatiden is nog op De Paauw aanwezig, terwijl één stibadium in 1929 naar het landgoed Het Laar in Ommen verhuisde als geschenk aan de scheidende burgemeester van Wassenaar. Dit ontwerp op De Paauw van een regelmatige aanleg binnen een omringend park in landschapsstijl, is een zeer vroeg voorbeeld van een parkaanleg

in Nederland in de zogenaamde gemengde stijl. Na de aanleg van deze bijzondere neo-pompejaanse tuin, wenste Prins Frederik al zijn Wassenaarse landgoederen tot één geheel samen te voegen. Hij had goede ervaringen in Muskau met Eduard Petzold opgedaan en liet hem nu in 1854 naar Nederland komen. In het schiethuis van Prins Frederik op Raaphorst hangt een situatiekaart uit 1854 waarop al zijn landgoederen staan afgebeeld in de situatie die Petzold aantrof. Tot de dood van Prins Frederik (1881) is Petzold bezig geweest een samenhang tussen deze landgoederen tot stand te brengen en plaatselijk het terrein te verfraaien. Zo dateert de Seringenberg uit Petzold's tijd, een heuvel beplant met seringen met aan de voet een prachtige waterpartij. Petzold volgde op de terreinen in Wassenaar zoveel mogelijk de natuurlijke structuren. Hij liet veel zwaar hout dat hij aantrof staan en kapte ruimte en zichten daaromheen. Eenvoud, grote lijnen en een goede kleuropbouw waren overal zijn uitgangspunten. Backershagen en Groot Hasenbroek werden na de dood van prinses Marie voor een groot deel verkaveld.

NAAM PROJECT	PLAATS PROJECT	OPDRACHTGEVER	JAAR	OPMERKINGEN
De Paauw	Wassenaar	Prins Frederik der Nederlanden	vanaf 1854	Een situatietekening van deze landgoederen, opgemeten in 1854 is bekend (schiethuis Raaphorst)
Backershagen	idem	idem	idem	
Groot Hasenbroek	idem	idem	idem	
Raaphorst	idem	idem	idem	
Ter Horst	idem	idem	idem	
Eikenhorst	idem	idem	idem	
Beukenhorst	Wassenaar	Jhr. G.C.A.H. von Goedeke	1861	1845 neo-pompejaanse tuin ontworpen door H.H.A. Wentzel
Zypendaal	Arnhem	W. Baron Brantsen	1863	ontwerp Bibliotheek Landbouwhogeschool, eerder aangelegd door J.P. Posth
Kemperberg	Arnhem	W. Baron Brantsen	1868	eerder aangelegd door J.P. Posth ?
Rhederoord	Rheden	W. Baron Brantsen	1868	ontwerpen Bibliotheek Landbouwhogeschool, eerder aangelegd door J. Marot, J.P. Posth en H. van Lunteren
Bingerden	Angerlo	Mr. W. Baron van Heeckeren van Kell	1868	restauratie-architect L.H. Ebersson
Wielbergen	Angerlo	C.M. Baron Brantsen	1870	architect L.H. Ebersson
Hof te Dieren	Dieren	R.F. Baron van Heeckeren van Wassenaar	1877, 1884-'85	eerder aangelegd door J.D. Zocher jr. ?
Oud-Wassenaar	Wassenaar	Hr. Van der Oudermeulen	1877	ontwerp in archief Twickel architect C. Muysken
Ruurlo	Ruurlo	Mr. W. Baron van Heeckeren van Kell	1879-'80	eerder aangelegd door J.D. Zocher jr. en L.P. Zocher, restauratie-architect L.H. Ebersson
Jachthuis Duinlust	Assen	Hr. Loudon	1880	ontwerpen in Rijks-archief Gelderland
Elswout	Overveen	W. Borski	1883	ontwerp in Elswout-archief, architect C. Muysken
Twickel	Delden	R.F. Baron van Heeckeren van Wassenaar	1885-'91	ontwerp in Twickel-archief en Bibliotheek Landbouwhogeschool, eerder aangelegd door J.D. Zocher jr.
Clingendaal	's-Gravenhage	Baron van Brienens van de Groote Lindt	1887-'88	ontwerpen in Gemeentearchief 's-Gravenhage, eerder aangelegd door J.D. Zocher jr., uitvoering door L.A. Springer, echter snel gestaakt

Bovendien zijn er nog ontwerpen van Petzold's hand bekend van het Haagse Bos, incl. Huis ten Bosch (1874), van Middachten (1878) en van Weldam (1878). Deze zijn echter niet uitgevoerd.

In 1910 wordt op Groot Hasenbroek een villapark ontworpen. Hier bouwt onder anderen het echtpaar Kröller-Müller een villa onder architectuur van Henri van der Velde.

Een deel van Backershagen wordt in 1910 afgescheiden voor de bouw van Wiltzang in opdracht van O.F. Weise (de aanleg van de terreinen wordt ter hand genomen door de fa. Valetton). Het

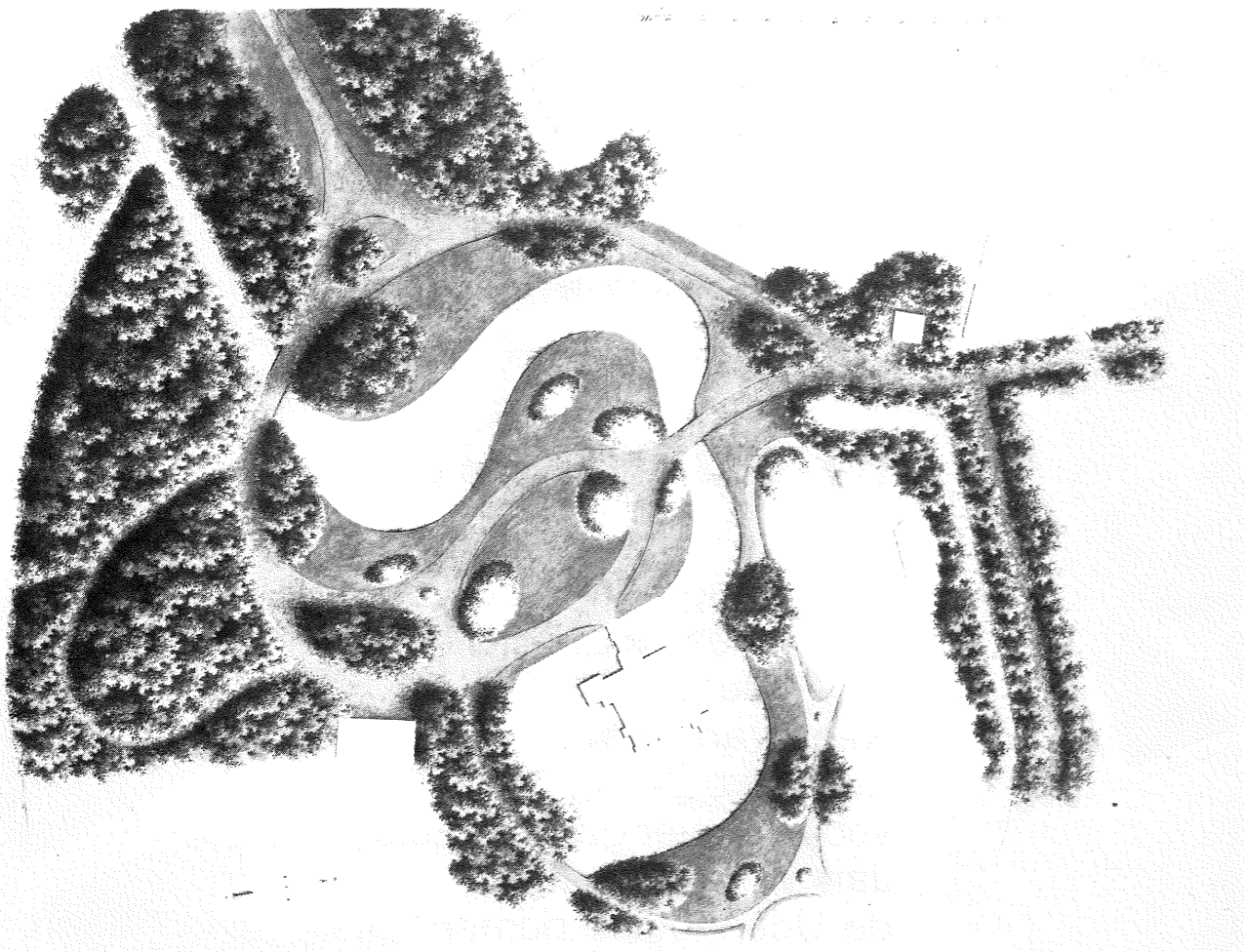
bureau van de tuinarchitect D.F. Tersteeg heeft het terrein in 1922 opgemeten en in kaart gebracht en een deel van de Petzold-aanleg blijkt dan nog aanwezig te zijn. (Zie opmeting in Tersteeg-collectie in Bibliotheek Landbouwhogeschool.) Ook de terreinen van De Hartekamp en Meiland met zijn "Engelse tuin" behoorden vroeger tot Backershagen.

Beukenhorst te Wassenaar

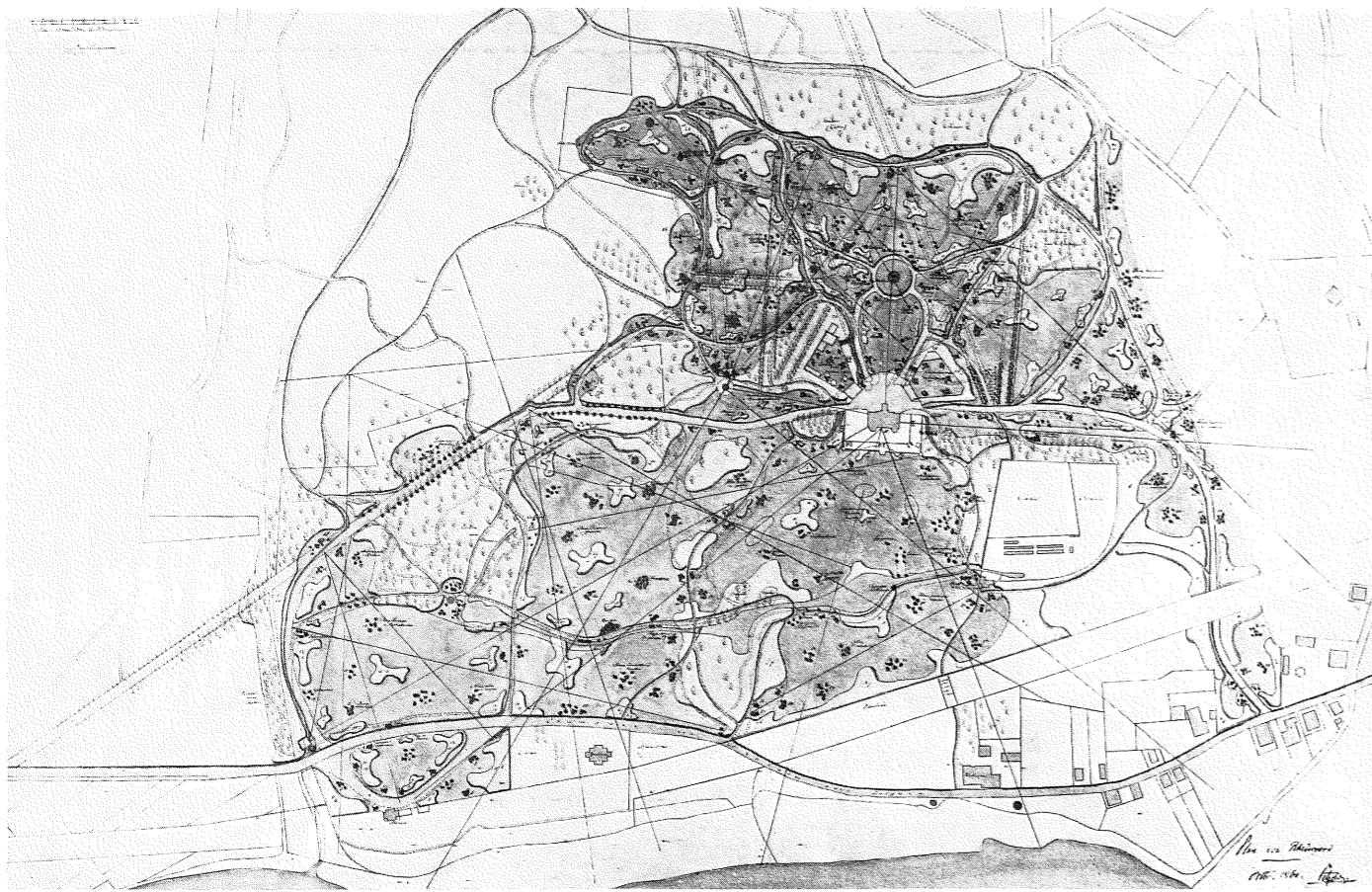
Het eerste voorbeeld van tuinaanleg in neo-pompejaanse stijl in Nederland is de tuin bij het huis Beukenhorst. Jhr. G.C.A.H. von Goedeke, kamerheer van Prins Frederik, liet omstreeks 1845 al door de architect en tuinarchitect H.H.A. Wentzel in Wassenaar een huis bouwen en een tuin daarbij aanleggen in neo-pompejaanse stijl. De tuin ligt aan de zuidzijde van het huis en is nog gedeeltelijk intact inclusief een stibadium. In 1861 legde Petzold hier het omringende landschapspark aan.

Zypendaal, Kemperberg, Rhederoord

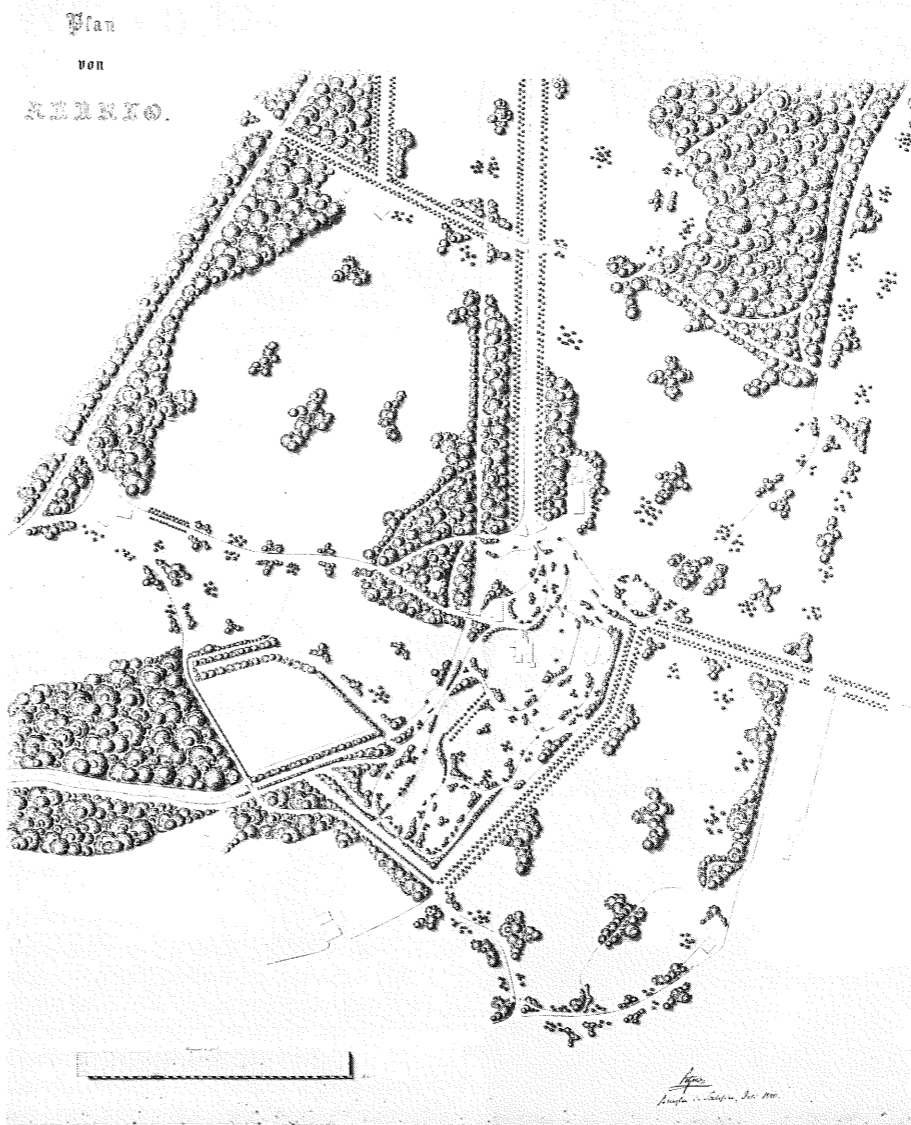
Deze landgoederen evenals Sonsbeek waren het bezit van W. Baron Brantsen, kamerheer van de vrouw van Prins Frederik, Prinses Louise. De ontwerpen van Zypendaal, Kemperberg en Rhederoord zijn vroeger in het bezit geweest van L.A. Springer. Het ontwerp van dat deel van Zypendaal dat wij nu De Gulden Bodem noemen (aanwezig in de Bibliotheek Landbouwhogeschool) zal deel van zijn verzameling hebben uitgemaakt. Ontwerpen van Rhederoord waren tot voor kort onvindbaar, maar zijn zeer onlangs teruggevonden, zodat een nieuw ontwerp van de hand van Petzold in de collectie van de Bibliotheek Landbouwhogeschool is toegevoegd. De letters en cijfers op dit ontwerp worden verklaard op een lijst die reeds in de collectie aanwezig was. Rhederoord werd oorspronkelijk aangelegd in 1745 door Jacob Marot. Na hem werkten hier de landschapsarchitecten J.P. Posth (ca. 1797) en H. van Lunteren (ca. 1840). Na de aanleg van de spoorweg door dit gebied kreeg Petzold in 1868 de opdracht het landgoed te reorganiseren en uit te breiden. Hij legde onder andere terrassen in twee niveaus achter het huis aan, verlegde de toegangslaan en plantte een nieuwe, hij schiep een vergezicht voor het huis, geflankeerd door een symmetrisch padenpatroon volgens moderne inzichten maar waarschijnlijk niet volgens zijn eigen ideeën en hij reorganiseerde de gehele aanplant van het park. Hiervoor liet hij vele bijzondere houtgewassen uit de kwekerij van het Arboretum in Muskau overbrengen. Wanneer we nu de beplantingslijsten en beplantingsplannen uit 1868 bestuderen,

Ontwerp voor deel van park Ruurlo/J.D. Zocher en L.P. Zocher. 1868. Rijks Archief Gelderland.

Ontwerp voor Rhederoord/C.E.A. Petzold. 1868. Bibliotheek Landbouwhogeschool.

Ontwerp voor park Ruurlo/C.E.A. Petzold. 1880. Rijks Archief Gelderland.

blijkt er weinig van deze bijzondere aanplant over te zijn.

Hof te Dieren

Aan het einde van de 18e eeuw werd het Hof te Dieren tijdens de Franse invasie verwoest. In 1824 werd een nieuw huis gebouwd. Het is waarschijnlijk dat toen ook de aanleg van het park in landschapsstijl plaats vond. In 1849 bouwde de Engelse architect R. Hesketh weer een nieuw huis. Uit deze tijd zijn ons geen activiteiten betreffende het park bekend. In 1877 werd Petzold gevraagd adviezen over Dieren uit te brengen. Hij bracht direct zijn visie in beeld. Duidelijk in zijn plan zijn de zichtlijnen die hij wil scheppen of handhaven en de schitterende slingerende waterpartijen. Hoewel het huis in 1945 is afgebrand, getuigt het park nog steeds van Petzold's meesterschap.

Kasteel Ruurlo

In het Huisarchief Ruurlo (Rijksarchief

Gelderland) bevinden zich ontwerpen van deze buitenplaats van de hand van J.D. en L.P. Zocher en van C.E.A. Petzold. Het ontwerp van de Zochers dateert van 1868 en betreft voornamelijk het terrein tussen het kasteel en de toegangslaan. Deze toegang van de Zochers werd door Petzold verlegd. Petzold reorganiseerde bovendien de hele buitenplaats. Hij heeft waarschijnlijk ook hier weer veel hout moeten verwijderen. Uit zijn ontwerpen blijkt dat hij de grote lijnen en zichten weer terug probeerde te brengen. Door het overtollige hout te hakken, accentueerde hij solitaire boomgroepen in open weiden. De oude toegangslaan uit de tijd van de barok bleef gehandhaafd.

Oud-Wassenaar, Duinlust en Elswout

Oud-Wassenaar, Duinlust en Elswout waren gezamenlijke projecten van de architect C. Muysken en de tuinarchitect C.E.A. Petzold. Omdat Duinlust en Elswout beide

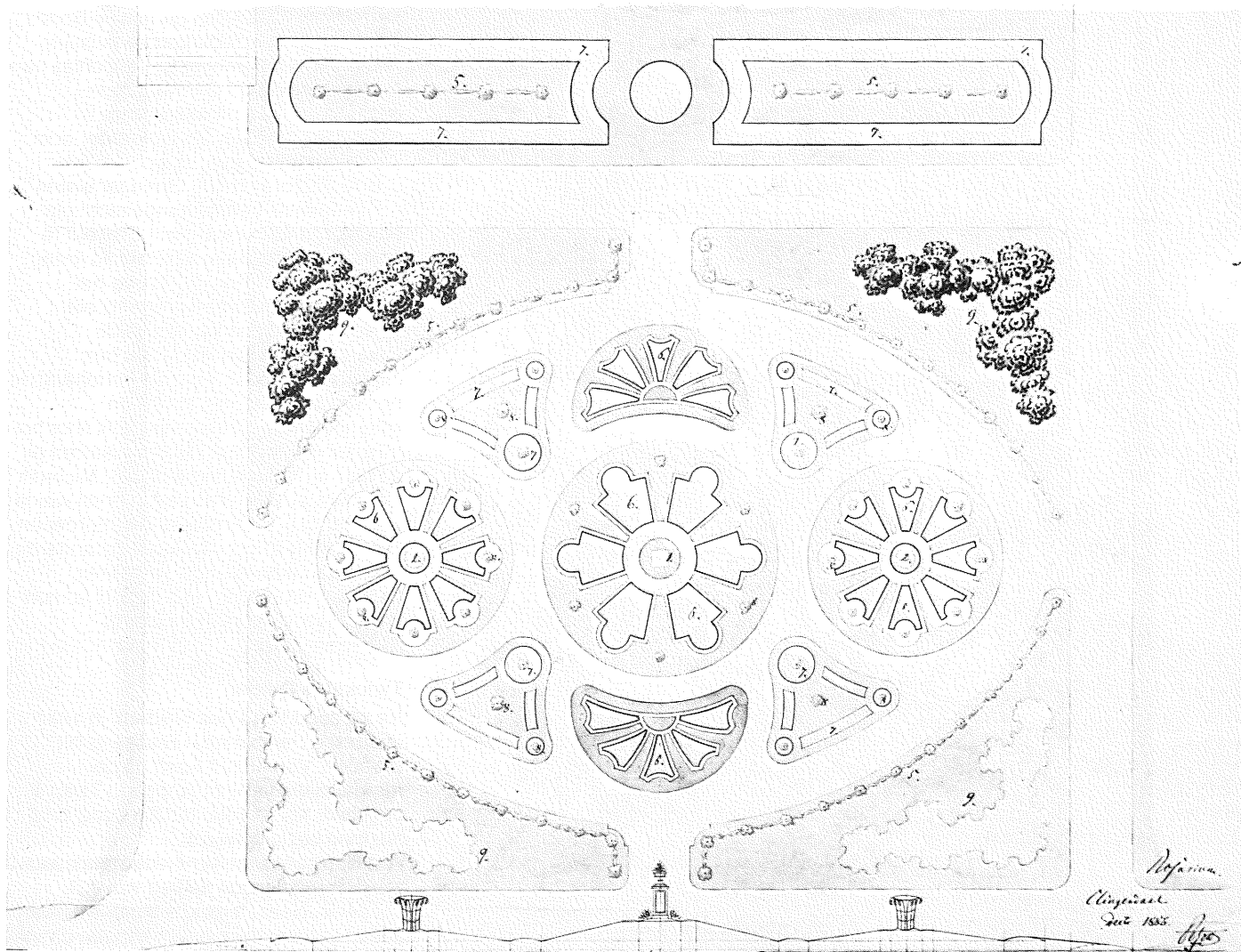
bezittingen waren van de familie Borski, werd tussen beide parken een visuele relatie tot stand gebracht. De zichtas van Duinlust, gevormd door een rode beukenlaan, liep uit op het zgn. Klaverstuk op Elswout, dat eerder door J.D. Zocher was aangelegd. C.E.A. Petzold en L.A. Springer waren oorspronkelijk beiden aangezocht om een reorganisatieplan voor Elswout te ontwerpen. Het plan van Petzold kreeg de voorkeur en Springer kreeg het toezicht op de uitvoering. Het grote verschil van opvatting van beide tuinarchitecten is duidelijk uit hun ontwerpen te lezen. Petzold handhaaft de bestaande structuren (zoals de lindenlanen en de solitaire beuk voor het huis) terwijl Springer deze structuren uit de tijd van de tuinarchitect J.G. Michaël (eind 18e eeuw) verandert in open weide voor het huis met solitaire boomgroepen en lagere heesters. Springer veranderde indien nodig bestaande structuren, hetgeen hem nogal eens duur is komen te staan (bijvoorbeeld de affaire Haarlemmerhout).

Twickel te Delden

Na de dood van Prins Frederik in 1881 verhuisde Petzold naar Blasewitz bij Dresden. Van hieruit heeft hij de reorganisatie van het landgoed Twickel begeleid. Vanaf 1885 tot zijn dood is hij hiermee bezig geweest. Wat Petzold aantrof in Twickel was een zeer verwaarloosde aanleg van J.D. Zocher jr. Naar Petzold's eigen woorden heeft hij daar veel moeten kappen dat na Zochers tijd geplant was of dat men verzuimd had te kappen. Tegenwoordig noemen we dat achterstallig onderhoud. Bovendien heeft Petzold daar onder andere een nieuwe weg aangelegd van het station naar het kasteel en de moestuin in noordelijke richting verplaatst, een nieuwe faisanderie aangelegd en een nieuwe weg aangelegd door het bos naar Carelshaven. Wagons met struiken en bomen werden uit Blasewitz naar Twickel vervoerd.

Clingendaal te 's-Gravenhage

Ook voor Clingendaal maakte Petzold een reorganisatieplan voor het park dat eerder door Zocher jr. was aangelegd. Door de hoge leeftijd van Petzold kreeg Springer de uitvoering. Petzold maakte voor Clingendaal ook een ontwerp voor een rosarium, dat wel eens het eerste rosarium in Nederland zou kunnen zijn. De bloementuin die nu in park Clingendaal ligt is niet door Petzold ontworpen. De uitvoering van de gehele opdracht werd al spoedig gestaakt omdat er onenigheid ontstond tussen de eigenaar en de opzichter. De Japanse tuin die nu nog Clingendaal siert is aangelegd door Th.J. Dinn in 1895.

Ontwerp voor het rosarium op Clingendael/C.E.A. Petzold. 1888. Gemeente Archief 's-Gravenhage.

Resumerend kunnen we zeggen dat Petzold niet veel origineels kreeg te ontwerpen in Nederland. Hij was een man van structuurbehoudende reorganisaties van de werken van Nederlandse, uit Duitsland afkomstige voorgangers: J.P. Posth (1763-1831) en J.D. Zoicher jr. (1791-1870). Door zijn duidelijke uitgangspunten en het toepassen van zgn. theorieën (uitgewerkt in zijn handboek) heeft hij op uitstekende wijze natuur en cultuur gediend. ●

Literatuur door Petzold geschreven:

1. *Beiträge zur Landschafts-Gärtnerei*. Weimar, 1849. algemene beschouwingen over planten in het landschap, gebaseerd op waarnemingen in de natuur, over Slot Ettersburg bij Weimar; over beplanting van wegen en velden...
2. *Beiträge Landschafts-Gärtnerei: zur Farbenlehre der Landschaft*. Jena, 1853. de kleurwerking van bladplanten, heesters en bomen bij de opbouw van een landschap.
3. *Der Park von Muskau: für Freunde der Landschaftsgärtnerei und den Fremden zum Wegweiser*. Hoyerswerda, 1856. bevat ook een plan van het Park Muskau, getekend in 1856 door A. Redlich en B. Brotke.
4. *Die Landschafts-Gärtnerei: ein Handbuch für Gärtner, Architekten, Gutsbesitzer und Freunde*

- der Gartenkunst. Mit Zugrundelegung Repton'scher Principien*. Leipzig, 1862. Tweede druk Leipzig, 1888 (vermeerdert en verbeterd). met uitvoerige behandeling van alle onderdelen van het landschapspark, zoals rotsen, wegen, beplantingen, water, weiden... met tabel van bomen en struiken en hun eigenschappen. Tweede druk opgedragen aan Sophie prinses der Nederlanden (dochter van Koning Willem II), beschermvrouwe der Kunsten en Wetenschappen ook de betekenis van kleur van bomen en struiken wordt in dit boek uitvoerig behandeld. In tweede druk geen tabel van bomen, wel van weide-grassen.
5. *Arboretum Muscaviense: über die Entstehung und Anlage des Arboretum Seiner Königlichen Hoheit des Prinzen Friedrich der Niederlande zu Muskau nebst einem beschreibenden Verzeichniss der sammtlichen, in demselben cultivirten Holzarten: ein Beitrag zur Dendrologie der Deutschen Gärten*. Gotha, 1864. Mit einem colorirten Plane des Arboretum zu Muskau. dit boek is samengesteld door E. Petzold tesamen met zijn arboretgärtner G. Kirchner. 108 pagina's inleidende hoofdstukken en 723 pagina's beschrijvingen van bomen.
 6. *Fürst Hermann von Pückler-Muskau in seinem Wirken in Muskau und Branitz, sowie in seiner Bedeutung für die bildende Gartenkunst Deutschlands: einde aus persönlichem und brieflichem Verkehr mit dem Fürsten hervorgegangene biographische Skizze*. Leipzig, 1874. de grote betekenis van Fürst Pückler op de stijl van het 19-de eeuwse landschapspark in

Duitsland wordt duidelijk door Petzold belicht. Ook Petzold's eigen persoon wordt duidelijker door de waarderungen die hij uitspreekt.

7. *Erinnerungen aus meinem Leben*. Leipzig, 1890. Für die Familie als Handschrift gedruckt. Dit boek is in een zeer kleine oplage gedrukt en daarom zeer zeldzaam in Nederland. Zowel vader Carl als Eduard zelf hebben hun ervaringen neergeschreven in dit boek, zodat een totaalbeeld van Eduard's leven is ontstaan. Zijn verrichtingen in Nederland zijn hierin globaal te volgen.

Geraadpleegde literatuur:

De Nederlandse Buitenplaats/Jhr. Dr. H.W.M. van der Wijck. Alphen a/d Rijn, 1982. Documentatie-materialen uit Springer-Collectie. Bibliotheek Landbouwhogeschool.